

LUDWIK STOMMA

STAN BADAŃ NAD OBRZĘDOWOŚCIĄ POLSKĄ OD POŁOWY
XVIII W.

CZEŚĆ I. ANALIZA STATYSTYCZNA BAZY MATERIAŁOWEJ

Według obliczeń szacunkowych¹ od roku 1750 ukazało się² około 3733 publikacji dotyczących rodzinnych i dorocznych obrzędów słowiańskich mieszkańców dawnych i obecnych ziem polskich³. Publikacje te zawierają (podług analogicznego szacunku) ok. 11 622 opisy przebiegu czy kształtu poszczególnych obrzędów w różnych regionach Polski⁴. Ta zasadnicza — dla każdego badacza obrzędowości ludu polskiego — baza źródłowa dostępna jest dziś jednak (wskutek zniszczeń wojennych) najwyżej w 70-75%. W tej sytuacji, analizowana w niniejszym artykule część (2000 pozycji bibliograficznych — 54,56% domniemanego zbioru pełnego) owej bazy źródłowej nie stanowi próby reprezentatywnej dla całości zbioru, gdyż w odniesieniu do lat 1750-1939 dobór jej oparty został na jedynie — w praktyce — możliwym, lecz nie spełniającym metodologicznych warunków prawidłowości, kryterium dostępności źródeł. Praca niniejsza nie ma więc ambicji wnoszenia o całości bazy źródłowej do badań nad obrzędowością polską, stanowi natomiast niemal komplet-

¹ Dokonane zostały one komputerowo w 1972 r., na podstawie prób reprezentatywnych z poszczególnych roczników i regionów.

² Uwzględnione zostały również prace autorów obcych, wydane poza granicami Polski.

³ Ponieważ granice Polski ulegały w badanym przedziale czasowym zmianom, przyjęto za punkt odniesienia (wobec obfitości materiałów XIX-wiecznych) granice sprzed I rozbioru Polski, przy czym wyodrębniono następujące regiony (mapka IV): 1) Kaszuby, 2) Pomorze Wschodnie, 3a) Poznańskie, 3b) ziemia kaliska, 3c) ziemia sieradzka, 3d) ziemia łęczycka, 4) Kujawy, 5) ziemia chełmińsko-dobrzyńska, 6) Warmia i Mazury, 7a) Śląsk Opolski, 7b) Górny Śląsk, 7c) Śląsk Cieszyński, 8) Krakowskie, 9) Podhale i Beskidy Zachodnie, 10) region tarnowsko-rzeszowski, 11) region kielecko-radomsko-sandomierski, 12) Mazowsze, 13) Lubelskie, 14) Podlasie, 15) Suwalszczyzna, 16a) ziemia przemyska, 16b) ziemia lwowska i Halicz, 16c) Pokucie, 17) Nowogródzkie, 18) Wileńszczyzna, 19) Kowieńszczyzna, 20) Żmudź, 21) Polesie, 22) Wołyń, 23) Podole, 24) Białoruś, 25) Wielkoruś, 26) Ukraina Kijowska.

⁴ Por. mapka III, przypis 3.

ny przegląd zawartości, dostępnych praktycznie badaczowi tego tematu, prac drukowanych⁵.

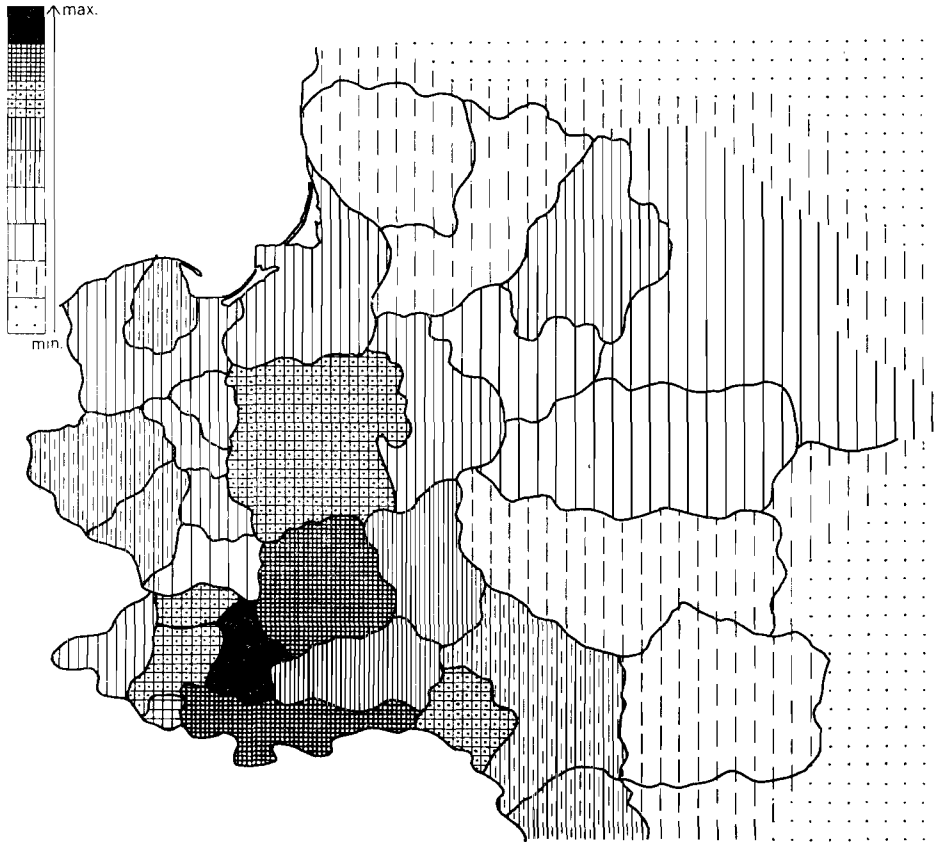
W analizowanym zbiorze 2000 prac nie uwzględniono najkrótszych notatek prasowych, pozbawionych większych wartości informacyjno-źródłowych. Pomimo to pozycje książkowe czy broszurowe stanowią w nim tylko 6,15%. Z pozostałych 93,85%, mających charakter artykułów pojedynczych rozdziałów większych całości i drobnych opracowań, 33,52% pomieszczonych zostało w periodykach o charakterze naukowym („Wisła”, „Lud”, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, „Łódzkie Studia Etnograficzne” itp.), 60,33% zaś w pismach popularnych i dziennikach lub ma charakter fragmentaryczny. W wypadku parokrotnego druku jednego opracowania (parę wydań pozycji książkowej, przedruki w czasopiśmie) uwzględniono tylko jedną — najpełniejszą (o ile w kolejnych wydaniach zachodziły uzupełnienia i zmiany) wersję pracy.

Łącznie w przejranych pracach odnaleźć udało się 6135 opisów dotyczących 101 obrzędów, w czym wliczone zostały opisy „ogólnopolskie”, czyli takie, których autorzy starali się zebrać materiał z całego kraju i prezentując sztucznie przez siebie stworzony opis „średni” obrzędu uzupełniali go tylko mniej lub bardziej lakonicznymi wzmiankami o odmianach regionalnych. Oddzielnie uwzględniono natomiast 91 prac o charakterze historyczno-teoretycznym, pozbawionych szerzej potraktowanej strony opisowej. Rozkład informacji o wybranych obrzędach, w wyszczególnionych regionach badanego terytorium (1 jednostka — 1 opis) wskazuje tabela.

Już wstępna analiza danych zawartych w tej tabeli wskazuje na duże dysproporcje rozmieszczenia opisów obrzędów. Zaczniemy od dysproporcji regionalnych. W ośmiu regionach (Krakowskie, Mazowsze, Poznańskie, Lwowskie, Kielecko-Radomsko-Sandomierskie, Podhale, Górny Śląsk, Lubelskie) skoncentrowało się 41,92% opisów, podczas gdy innych ośmiu regionów (Łęczyckie, Kujawy, ziemia chełmińsko-dobrzyńska, Suwalszczyzna, Kowieńszczyzna, Żmudź, Wołyń, Podlasie) dotyczy tylko 8,77% opisów. Dysproporcje te (acz w innym geograficznym rozmieszczeniu) pozostają także po uwzględnieniu przelicznika populacyjnego (ilości ludności słowiańskiej, zamieszkującej dany region). Tutaj jednak (por. mapka I) rzecz się w dużym stopniu wyjaśnia. Wyraźnie zwiększa się „zagęszczenie” opisów obrzędów wokół wielkich ośrodków miejskich, a w szczególności uniwersyteckich (Kraków, Warszawa, Poznań, Lublin, Lwów, Wilno), słabnie zaś na oddalonych odeń terenach wschodnich. Wyjątkiem

⁵ 59,43% uwzględnionych pozycji dostępnych jest w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, 67,77% w Bibliotece Narodowej w Warszawie, 78,23% w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie.

od tej reguły okazuje się tylko rejon kaszubski (co łatwo wytłumaczyć jego budzącą od połowy XIX w. szczególnie zainteresowanie specyfiką) oraz ziemia sieradzka zawieszona niejako pomiędzy strefą zainteresowań Krakowa i Poznania, nie posiadająca zaś (jak np. Śląsk Cieszyński) prężniejszego ośrodka krajoznawczo-ludoznawczego. Ostatecznie uznać więc należy ogólny terytorialny rozkład opisów obrzędów za prawidłowy i zgodny z przewidywaniami. W wypadkach zaś szczegółowych (opisy poszczególnych obrzędów), nie da się wyodrębnić logicznych reguł tego rozkładu (por. mapki II-III), a więc zakwalifikować go można jako przypadkowy.

Mapka I. Nasylenie opisami obrzędów w przeliczeniu na ilość ludności słowiańskiej

Inaczej przedstawia się sytuacja rozdziału opisów między poszczególne obrzędy. Dysproporcje te są tu dużo większe (37,67% opisów dotyczy 3,96% obrzędów), a i podział terytorialny znacznie bardziej zakłócony. Zdecydowany prym wiodą opisy obrzędów weselnych (19,20% wszystkich

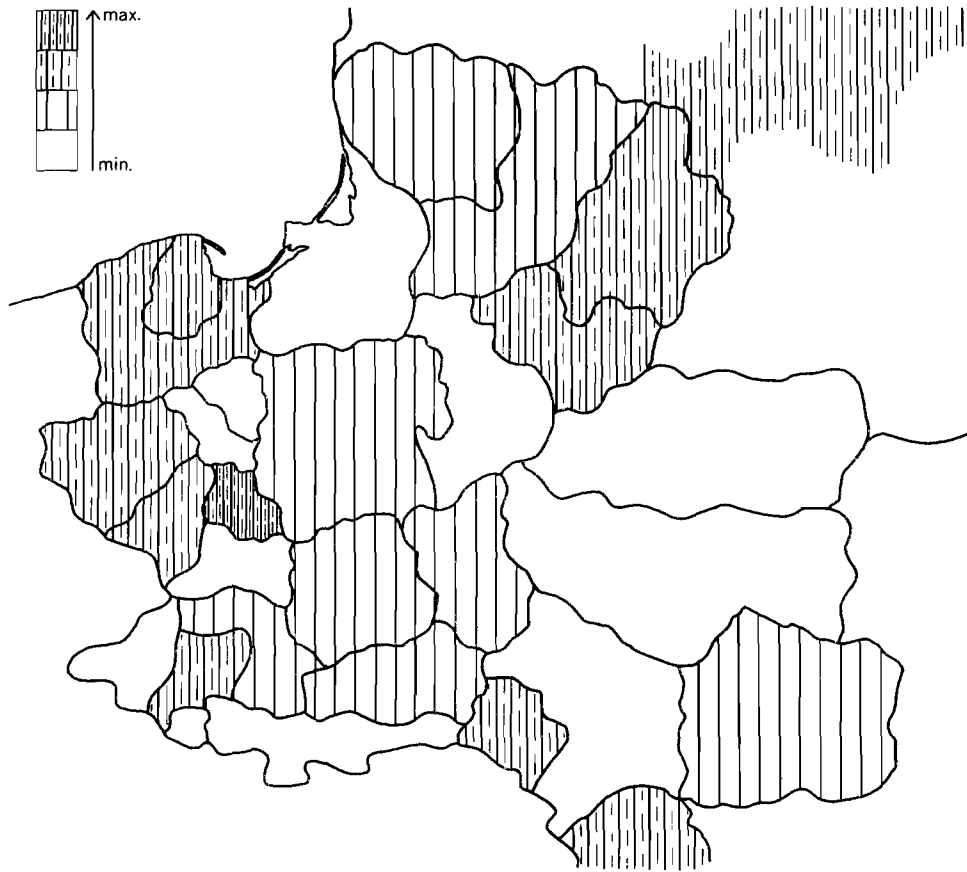
Ilość odnalezionych opisów danych

	Obrzędy zw. z narodzinami	Obrzędy o charakterze inicjacyjnym	Wesele	Obrz. zw. ze śmiercią	Widowiska sceniczne (Jasełka, Herody itp.)	Zapusty	Ostatki	Popielec	Półpoście	Niedziela Palmowa	Wielki Czwartek, Piątek, Sobota	Wielkanoc	Poniedziałek Wielkanocny
A. Opisy „ogólnopolskie”	4	—	40	8	14	8	8	13	8	13	25	48	31
B. Analizy religioznawcze	2	2	11	7	—	3	1	—	—	—	—	6	1
C. Analizy historyczne	—	1	13	5	4	2	1	—	—	—	3	6	3
1. Kaszuby	4	—	18	3	2	—	1	1	1	1	—	4	2
2. Pomorze Wschodnie	2	—	18	1	1	1	—	1	1	1	3	9	2
3a. Poznańskie	12	—	73	8	—	11	1	8	7	9	12	23	15
3b. Ziemia kaliska	—	—	9	—	6	1	1	6	6	5	13	12	5
3c. Ziemia sieradzka	—	—	17	1	4	—	4	2	2	1	3	12	—
3d. Ziemia łęczycka	2	—	15	2	—	—	1	1	1	—	1	3	4
4. Kujawy	2	—	18	2	—	—	2	2	7	—	3	2	2
5. Ziemia chełm.-dobrzyń.	3	—	14	1	—	—	1	—	1	—	—	2	2
6. Warmia i Mazury	5	3	32	12	—	—	1	—	2	—	2	12	2
7a. Śląsk Opolski	5	—	19	3	—	8	—	—	—	—	2	12	3
7b. Górny Śląsk	2	—	31	4	—	4	2	1	3	5	9	13	13
7c. Śląsk Cieszyński	—	—	12	3	3	—	—	—	—	11	21	21	15
8. Krakowskie	6	3	70	10	138	5	1	2	2	10	22	13	24
9. Podhale i Beskidy Zach.	3	1	82	5	23	3	1	2	1	5	7	7	6
10. Tarnowskie-Rzeszowskie	9	—	43	5	8	—	—	1	1	14	9	34	23
11. Radomskie-Sandomierskie	5	—	69	6	12	1	4	16	8	11	8	12	10
12. Mazowsze	15	—	68	11	18	21	15	16	11	6	5	17	8
13. Lubelskie	3	—	54	8	12	7	5	1	2	1	4	10	4
14. Podlasie	5	—	4	10	5	4	4	—	—	—	2	5	2
15. Suwalszczyzna	1	—	7	2	—	3	4	—	—	—	—	2	—
16a. Ziemia przemyska	12	—	35	8	2	1	1	1	1	4	5	24	7
16b. Ziemia Lwowska i Halicz	15	1	61	22	2	9	—	—	1	3	11	25	4
16c. Pokucie	8	—	42	9	2	3	1	1	2	2	3	9	3
17. Nowogródzkie	9	—	20	7	1	2	—	—	—	2	4	6	6
18. Wileńszczyzna	3	1	13	5	—	3	3	—	—	7	13	13	4
19. Kowieńszczyzna	5	—	19	2	—	3	3	—	—	5	6	6	4
20. Żmudź	3	3	26	8	—	3	3	—	—	1	2	4	2
21. Polesie	12	2	35	16	4	—	—	—	—	3	5	5	5
22. Wołyń	2	—	29	6	—	3	1	—	—	—	—	5	—
23. Podole	6	1	26	13	8	8	1	1	—	1	2	2	—
24. Białoruś	27	—	60	8	4	7	7	1	—	—	6	9	8
25. Wielkoruś	3	—	15	3	—	6	7	1	—	—	2	4	2
26. Ziemia kijowska	6	—	60	18	4	9	—	1	—	—	1	7	2
Łącznie	200	18	1178	242	278	139	84	80	66	121	214	404	224

obrzędów w poszczególnych regionach

Niedziela Przewodnia	Zielone Świątki	Boże Ciało	Wigilia św. Andrzeja	Adwent	Wigilia Bożego Narodzenia	Boże Narodzenie	Św. Szczepan	Święte Wieczory	Św. Sylwester (Nowy Rok)	Szczodry Wieczór	Trzej Królowie	Obrzędy zw. z pierwszym dniem wiosny (pierwszym grzmotem)	Wigilia św. Jana (Sobótka)	Zaduszki (2 XI)	Dziady	Dożynki	Inne	Łącznie – opisów dla danego regionu
10	12	6	12	3	23	24	1	5	12	1	1	2	54	7	4	4	22	423
–	1	–	–	–	1	2	–	–	–	–	1	1	8	4	2	2	28	83
–	–	–	1	–	4	6	2	–	3	–	–	–	3	3	4	–	13	78
–	1	–	1	1	9	9	2	1	3	–	2	2	16	2	–	4	35	125
–	5	–	3	–	2	16	3	–	1	–	1	1	5	1	–	6	37	121
–	16	4	7	–	2	16	4	1	–	–	3	11	11	6	–	12	59	331
–	1	4	7	1	1	5	3	–	–	–	1	–	13	1	–	2	55	159
–	2	1	1	–	6	8	4	–	1	–	–	1	16	1	–	2	13	102
–	–	–	–	1	8	8	–	–	–	–	–	–	6	–	–	1	5	59
–	1	1	–	–	3	3	–	–	–	–	–	–	2	–	–	13	2	65
–	–	–	–	–	7	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	2	40
–	1	3	–	–	6	7	–	1	4	–	1	1	14	5	–	7	32	153
–	–	–	5	2	8	9	–	–	2	–	–	13	2	6	–	1	23	123
–	1	–	2	1	18	28	4	–	8	8	4	13	3	2	4	13	53	248
–	4	–	–	–	23	18	–	–	2	–	–	3	–	–	3	3	9	151
1	14	6	4	–	13	31	2	4	2	1	2	2	21	3	–	9	55	476
2	4	2	2	1	19	11	7	2	4	1	1	1	7	2	1	7	35	255
1	–	1	–	2	4	17	2	–	2	–	1	–	5	1	–	3	33	219
2	1	8	3	1	5	5	1	–	3	3	4	1	63	6	4	9	34	315
3	10	8	5	3	16	20	5	5	8	2	5	2	19	5	8	7	130	472
3	3	3	–	3	6	17	3	–	3	–	2	–	13	3	5	9	27	211
–	2	–	–	3	3	12	–	–	–	–	–	3	12	–	3	1	11	91
1	–	–	–	–	4	8	–	–	–	–	2	–	1	4	–	1	2	42
1	2	2	4	1	4	11	2	1	2	1	2	1	9	4	1	4	13	166
2	3	–	5	–	5	10	–	6	2	6	–	2	9	3	1	6	50	264
3	2	2	1	2	4	3	3	1	1	2	2	2	10	4	2	1	31	161
1	3	–	1	–	8	10	3	3	3	2	–	1	5	4	6	4	24	139
1	3	1	1	–	4	4	2	–	–	–	–	1	3	5	9	14	11	124
1	3	1	1	–	1	1	–	–	–	–	–	1	3	–	5	9	5	82
2	3	1	1	1	2	5	1	–	–	–	–	–	7	4	2	1	4	89
2	1	–	–	–	3	5	–	–	2	1	–	–	10	2	10	5	38	166
–	–	–	–	–	–	6	–	–	1	–	–	–	4	1	3	1	2	64
2	1	–	–	–	–	4	–	–	2	–	–	–	1	1	2	–	16	99
3	–	–	1	–	–	4	–	–	–	–	1	7	13	2	43	2	24	237
–	–	–	1	–	–	4	1	–	–	–	1	–	4	–	2	–	4	60
–	1	–	3	–	–	4	–	4	3	–	3	3	1	1	1	3	7	142
41	101	54	72	26	222	356	56	34	74	28	40	75	373	93	125	170	947	6135

opisów), dalsze miejsca zajmują: Wielkanoc (6,58%), wigilia św. Jana (6,08%), pierwszy dzień świąt Bożego Narodzenia (5,80%), pogrzeb (3,94%), Poniedziałek Wielkanocny (3,65%), wigilia Bożego Narodzenia (3,62%) i Wielki Tydzień (3,49%). Samo już to zestawienie wskazuje na dużą przypadkowość doboru rytuałów. Jest w nim więc sobótką, nie ma innych obrzędów o charakterze astralnym, jest wesele i pogrzeb, nie ma obrzędów związanych z narodzeniem czy osiągnięciem dojrzałości, w cyklu wielkanocnym brakuje Niedzieli Palmowej *etc.* Widać więc, że powstawanie opisów nie było związane z badaniem określonych cykli obrzędowych czy innego typu eksploracją o charakterze całościowym, lecz, iż przeciwnie — w większości przypadków tworzone opisy sporadycznie, w wyniku przelotnych fascynacji i pobieżnego zainteresowania „egzotyką” wsi. W tej sytuacji obiektem szczególnego zainteresowania stawały się obrzędy nie

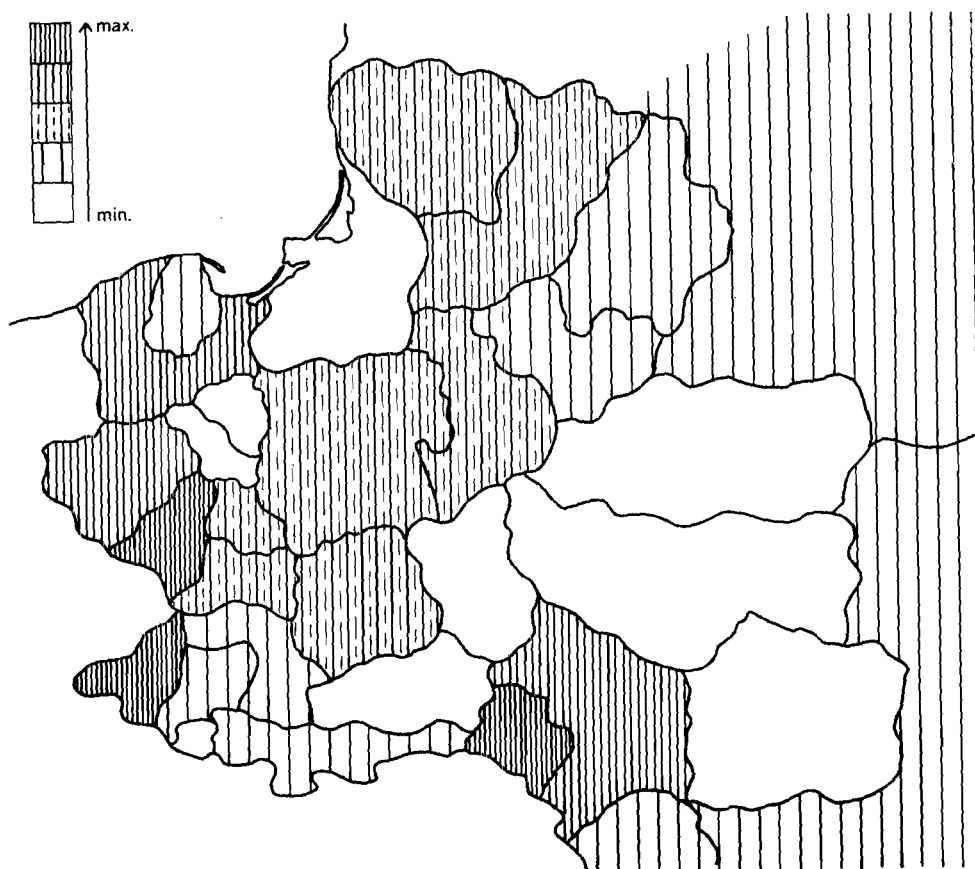
Mapka II. Rozproszenie opisów obrzędów w dniu św. Szczepana

tylko najbardziej w cyklu rodzinnym czy dorocznym istotne albo interesujące, ile bogate, czyli — dzięki swej szczególnej spektakularności — rzucające się w oczy przybyszowi z zewnątrz. Niestety, tendencja ta okazuje się na niektórych terenach ogromnie silna. I tak 64,06% opisów całej obrzędowości Wołynia stanowią relacje o weselach, pogrzebach i obchodach bożonarodzeniowych. Niewiele lepiej jest w wypadku Kujaw (wesele, półpoście i dożynki — 58,46% wszystkich opisów regionalnych), Kielecczyny (wesele, sobótka i popielec — 56,70%), ziemi sieradzkiej (wesele i wigilia z Bożym Narodzeniem — 52,54%), Krakowskiego (jasełka, lajkonik, wesele i Boże Narodzenie — 50,21%), jeszcze gorzej zaś w ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej (wesele i wigilia z Bożym Narodzeniem — 65,00%). Tak daleko posunięta koncentracja uwagi autorów opisów na 2-4 najbarwniejszych rytuałach stworzyła oczywiście zasadnicze braki źródłowe w odniesieniu do obrzędów pozostałych. Przykładowo — tylko z 51% wyodrębnionych regionów mamy obszerniejsze relacje o obchodach Niedzieli Przewodniej, z 48% o Bożym Ciele, z 57% o obrzędach związanych z pierwszym grzmiotem, z 60% o popielcu. Drobne, nie mające wartości źródłowych (w sensie opisowym) notatki prasowe czy kalendarzowe świadczą przy tym, iż obchody takie w pozostałych regionach również istnieją. Brak ich rzetelniejszych opisów nie jest więc dowodem absencji, lecz tylko luki materiałowej. Zresztą nawet o tak ważnych obrzędach, jak związane z narodzinami, brak gruntowniejszych opisów z 60% regionów; charakterystyczne przy tym, iż z tych właśnie, w których obchody narodzinowe są stosunkowo mało jaskrawe (acz ponad wszelką wątpliwość istnieją).

O całkowicie zadowalającej bazie źródłowej⁶ mówić więc można tylko w odniesieniu do obrzędów weselnych, wielkanocnych i bożonarodzeniowych. Na dostatecznie ocenić zaś należy materiały opisowe do badań nad obrzędami związanymi z narodzinami i śmiercią, Wielkim Tygodniem, poniedziałkiem wielkanocnym, wigilią Bożego Narodzenia, sobótką, dożynkami, początkiem żniw i niektórymi regionalnymi świętami patronalnymi (Barburka na Górnym Śląsku, św. Kazimierz na Wileńszczyźnie, św. Eljasz na Polesiu *etc.*). Suma materiałów opisowych stwarza jednak słaby punkt oparcia dla całościowo ujętych badań nad obrzędowością.

Odrębnym zagadnieniem — niezwykle istotnym w sytuacji, gdy ubóstwo materiału porównawczego stawia pod znakiem zapytania możliwość ich pełnej weryfikacji — jest kwestia wiarygodności poddanych analizie (a więc już wstępnie — jak to było wspomniane — preselekcjonowanych) opisów. W tym aspekcie podzielić je można na pięć zasadniczych grup:

⁶ W aspekcie terytorialnym o dostatecznej, acz niepełnej bazie źródłowej, mówić można w przypadku regionów: 3a, 7b, 8-13, 16a-c.

Mapka III. Rozproszenie opisów obrzędów związanych z wigilią św. Andrzeja

1. Opisy o wysokim stopniu dokładności, oparte na względnie obiektywnej obserwacji, dokonane przeważnie przez zawodowych etnografów czy folklorystów.

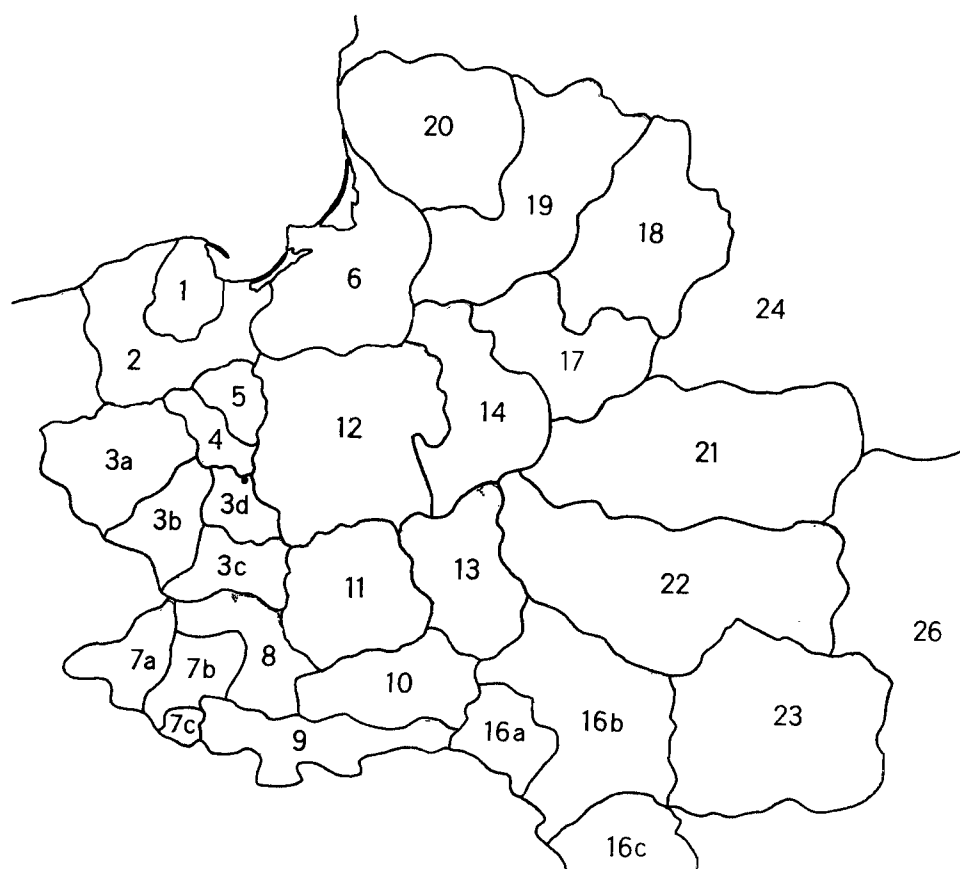
2. Opisy folklorystów-amatorów, nadsyłane w odpowiedzi na ankiety periodyków naukowych czy publikowane w prasie regionalnej. Oznaczają się one wysokim stopniem dokładności, ale obciążone są wyraźnym subiektywizmem w spojrzeniu na poszczególne elementy obrzędu.

3. Opisy kolbergowskie.

4. Opisy zamieszczane w prasie codziennej, kalendarzach, wydawnictwach okazjonalnych, z myślą o popularyzacji folkloru, zawierające z reguły elementy dydaktyczno-polityczne. Są one przeważnie obszerne (te tylko były uwzględniane), lecz rażą subiektywizmem i niskim stopniem dokładności.

5. Opisy stanowiące uzupełnienie prac krytycznych dotyczących obrzędowości, monografii regionalnych, opracowań krajoznawczych. Dokonane są one przeważnie poprawnie, ale — ze względu na swoje uboczne znaczenie dla poszczególnych prac — zdecydowanie mało dokładnie.

Rozkład ilościowy opisów pomiędzy wymienione pięć grup przedstawia się następująco: grupa 1 — 421 opisów — 6,86% całej analizowanej bazy źródłowej; grupa 2 — 786 — 12,81%; grupa 3 — 1021 — 15,01%; grupa 4 — 1697 — 27,68%; grupa 5 — 2210 — 37,63%. Najbardziej wiarygodne opisy, należące do dwóch pierwszych grup, stanowią więc zaledwie 19,67% ogółu. Przy założeniu, że stać się one muszą zasadniczą bazą źródłową, uzupełnianą jedynie opisami z pozostałych trzech grup, okaże się, iż przy badaniu niektórych obrzędów (np. Nowy Rok, Matka Boska Gromniczna, Niedziela Przewodnia) zdani jesteśmy na zni-

Mapka IV. Przyjęte granice regionów wyszczególnionych w tabeli

komy wręcz zapas źródeł, praktycznie (bez wzbogacenia go w wyniku badań terenowych) uniemożliwiający postępowanie analityczne.

W tej sytuacji najpilniejszymi postulatami wydają się dla badaczy obrzędowości polskiej:

1. Opracowanie i wykorzystanie nie drukowanych opisów obrzędów, pozostających w zbiorach archiwalnych (bogata ich kolekcję posiada np. Archiwum Muzeum Etnograficznego w Krakowie).

2. Uzupełnienie (drogą badań terenowych) istniejącej bazy źródłowej, ze szczególnym uwzględnieniem terenów ziemi sieradzkiej, Suwalszczyzny, województwa bydgoskiego i wschodniej części województwa lubelskiego.

3. Pełne wykorzystanie istniejących materiałów źródłowych drukowanych i dalsze ich poszukiwanie, ze szczególnym uwzględnieniem opisów XVIII-wiecznych i starszych, wykorzystanych dotychczas niemal wyłącznie w pracach Bystronia⁷ i Abrahama⁸.

Przez wykorzystanie istniejących materiałów rozumiem przy tym nie tylko ich uporządkowanie i weryfikację, ale przede wszystkim ich krytyczną analizę, prowadzącą do poznania struktury obrzędów — ich sensu i znaczenia. Prac o tym charakterze mamy bowiem w dotychczasowym piśmiennictwie niezmiernie mało. Zdecydowanie za mało nawet w proporcji do stanu bazy materiałowej, wliczając wszystkie tej ostatniej braki, co dotyczy zarówno obrzędowości dorocznej, jak i rodzinnej. Stan badań analitycznych nad tą ostatnią omówiony zostanie w najbliższym numerze „Etnografii Polski”.

Katedra Etnografii UW
Nowy Świat 69
00-046 Warszawa

⁷ J. S. Bystron, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce*, Warszawa 1960.

⁸ W. Abraham, *Dziewosłęb — Studium z dziejów pierwotnego prawa małżeńskiego w Polsce*, *Studia nad historią prawa polskiego*, t. 9, Lwów 1925; *Zawarcie małżeństwa w pierwotnym prawie polskim*, tamże, t. 8, z. 2, Lwów 1922.